

İlk istiqlal dövrümüzün ədəbi salnaməsi

AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ

100
1918 2018

Müstəmləkə zülmü görən, vətəni uzunmüddətli işğala məruz qalan xalqların ədəbiyyatında hüriyyət qayəli bədii nümunələrə tez-tez rast gəlinir. İmperializmin məhrumiyyətlərini çox yaşamış Azərbaycan xalqı da azadlığı hava kimi, məlhəm kimi arzulayıb.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində, xüsusilə də Çar Rusiyasının sülhünləri ləxlamağa başlayanda Azərbaycan mətbuatı və ədəbi mühitində müstəqillik ab-havası bədii və mətbu nümunələrin sayı çoxalırdı. Həmin dövrdə ədəb və ziyalıların yaradıcılığına və ictimai fəaliyyətinə nəzər salanda aydın olur ki, xalqımızın azadlıq istəyi heç vaxt sənəgməyib. Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabidən başlayaraq Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhət, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Çəmənəmli, Firidun bəy Köçəri və başqalarının əsərlərində müstəqillik düşüncəsinin işartılarını bu və ya digər səviyyədə görmək mümkündür.

Məsələn, yazıçı-dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə 1917-ci ildə qələmə aldığı "Cümhuriyyət" məqaləsi ilə xalqımızın müstəqilliyə necə yaxın olduğunu göstərməklə yanaşı, müasir respublika quruluşunun ideya-siyasi əsaslarını da ortaya qoymuşdu. Bu məqalənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən akademik İsa Həbibbəyli "Cümhuriyyət"i C.Məmmədquluzadə demokratiyasının, milli-demokratik dövlət quruluşunun nizamnaməsi kimi xarakterizə edir. Bildirir ki, ilk dəfə 1917-ci ildə Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsinin yığıncağında səsləndirilmiş bu məqalə "Cümhuriyyətin vacib əsasları"ndan yoxdurulmuş proqramdır.

İstiqlaliyyət uğrunda mübarizədən geri çəkilməyən vətənləşmə azərbaycançılıq məfkurəsini məzmun və keyfiyyətcə yeni mərhələyə daşıdı. Bu proses Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə yüksək zirvəyə çatdı...

Xalqın hüzn və ağrılarına Cümhuriyyət məlhəmi

Cümhuriyyət elə bir vaxtda quruldu ki, 1918-ci ilin mart-aprəlində erməni-bolşevik qatil dəstələrinin Azərbaycanın əksər bölgələrində həyata keçirdiyi soyqırımının ağır-acısı hələ dinməmişdi. Mayın 28-də Tiflisdən gələn istiqlal müjdəsi milli mətəmə qərq olan xalqımızın ağır-acısına sanki məlhəm oldu. Bu qürur doğuran xəbərə ən çox sevinənlər isə, təbii ki, istiqlal hamıdan artıq arzulayan yazıçı və şairlər idi.

Cümhuriyyətin elan olunması ədəbi mühitdə də böyük canlanma yaratdı. Bu dövrün ideya-bədii baxımdan rəngarəng poeziyası, nəsr, dramaturgiyası formalaşdı. Professor Vaqif Sultanlının fikrincə, qısa bir dövr ərzində böyük milli ədəbiyyatın yaranması mümkün deyildi. Cümhuriyyətçilik bir məfkurədir və buna qədər gələn bir yol, ədəbi proses var. Cümhuriyyətin üçrəngli bayrağı və gerbinin daşdığı simvollar milli poeziyamızdan və romantik nəsr nümunələri və publisistikadan keçərək gəlib.

Mənbələrdə qeyd edilir ki, Cümhuriyyət

"Cümhuriyyətçilik bir məfkurədir və buna qədər gələn bir yol, ədəbi proses var..."

dövrünün ədəbiyyatını ilk dəfə araşdırırlar elə bu respublikanı yaradanların özləri olublar. 1919-cu il avqustun 26-da "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinin yığıncağının parlament binasında keçirilməsi, Rəsulzadənin orada iştirakı və çıxışı Cümhuriyyət rəhbərlərinin milli ədəbiyyatın inkişafında maraqlı olmasının göstəricisidir.

"Millətin ülvü niyyət və məqsədlərini oxşayınız..."

Dövrün tanınmış ədəb və ziyalıları ədəbiyyatın mətbuatın əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən yazılarla çıxış edir, gənc ədəbi qüvvələri milli ruhlu əsərlər yaratmağa səsləyirdilər. Yazıçı və şairləri azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirməyə çağıran Rəsulzadə 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur... Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər! Millətin əməllərini, ülvü niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz".

Güneyli-quzeyli Azərbaycanın taleyini düşünən Mirzə Cəlil "Gəlin, əsrlərlə millətin ürəyində daş bağlayan dərclərini açıb tökək", - deyərək çağırış edirdi. Cümhuriyyətin Ukrayna və Türkiyədə səfiri olan Y.V.Çəmənəmli "Bu gün yazıçıya nə gərəkdir" sualına belə cavab verirdi: "Dil azadlığı, qələm azadlığı".

Milli intibah, hüriyyət düşüncəsi və istiqlal ovqatı görkəmli romantik şair M.Hadinin şeirlərinin leytmotivini təşkil edir. O, Cümhuriyyətin qurulmasını ruh yüksəkliyi ilə qarşılamış, xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunan bu hadisəyə şeirlər həsr etmişdi. Müəllif "Məfkurəyi-aliyyətimiz" şeirində xalqın milli istiqlal ruhunu və əzmini ifadə edərək yazırdı:

*Çıxsin dilərsə, qarşımıza həp məzarımız,
Dönməz məzarıdan bu dili-əzmkarımız...
Vidani-millətə yazılıbdır bu ayəmiz,
Ən şanlı, ən şərəfli həyat işlə qayemiz...*

Şair "Şühədayi-hüriyyətimizin ərvahına ithaf" şeirində "Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal", - deyərək müstəqillik uğrunda mübarizədə şəhid olmuş vətən övladlarının xatirəsinə ehtiramını ifadə edirdi. O, "Əsgərlərimizə, könüllülərimizə" silsilə şeirlərində isə xalqı istiqlalımızı qorumağa çağırırdı.

Şair-dramaturq Hüseyn Cavid o zaman "Yaşıl qələm" ədəbi birliyində təmsil olunurdu. 1919-cu ildə Abdulla Şaiqlə birgə ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair "Qəvaidd-ədəbiyyat" ("Ədəbiyyat dərsləri") adlı dərslik nəşr etdirmişdi. A.Şaiq "Türk çələngi" (1919) dərsliyində Cavidin tərcümeyi-halını, "Bakıda" ("Məsud və Şəfiqə"), "Kiçik sərsəri", "Öksüz Ənvər", "İlk bahar", "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi" şeirlərini də daxil etmişdi.

İstiqlalımıza könül verən A.Şaiq "İntizar

qarşısında", "Arazdan Turana", "Yeni ay doğarkən", "Vətənin yanıq səsi", "Türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi" və s. şeirləri qələmə almışdı. "Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur!" - deyən şair hər kəsi milli birliyə kökləyir, vətənin istiqlalı naminə əzmkarlığa səsləyirdi:

*"Ölüm" deyə, "Vətən" deyə coşarız.
Bu torpaqlar qanımızla boyansa,
Nəfəsimiz qalınca öc alarız...*

Şeirlərində müstəqil Azərbaycan, türkçülük, turançılıq ideyalarını tərənnüm edən Cəfər Cabbarlı "Yaşıl donlu, al yanaqlı, mavi gözlü sevdiiyim" dediyi bayrağımızın tarixi simvolikasını belə açırdı:

*Bu göy boya göy moğoldan qalmış bir türk nişanı,
bir türk oğlu olmalı.
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,
ürəklərə dolmalı.
Al boya da azadlığın, təməddünün gümanı,
mədəniyyət bulmalı...*

Müəllifin "Sevdiyim", "Sevimli ölkəm", "Salam" şeirlərində istiqlalımızdan doğan sevinc və qürur hakimdir.

Cümhuriyyətin ilk qadın şairi Ümmügülüm istiqlalımıza əl uzatmaq istəyənlərə meydan verməməyi tövsiyə edirdi:

*Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar,
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Sağın, gəlmə, səni nəfəsim boğar,
Dəf ol, vətənimdə görəmə səni...*

"Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!"

Bu dövr poeziyasında özünəməxsus yer tutan, himnimizin sözlərinin müəllifi, "Cümhuriyyət şairi" adlandırılan Əhməd Cavad istiqlalımızın həqiqi tərənnümçüsü idi. Onun həyat və yaradıcılığının ən parlaq dövrü Cümhuriyyət illərinə təsadüf edir. Ə.Cavadın bu dövr şeirlərinin əsas atributları 28 May - istiqlal günü, milli ordu, türk birliyi, üçrəngli, səkkizguşəli ay-ulduzlu bayraqdan ibarətdir. Şairin işıq üzü görən ikinci şeirlər kitabı "Dalğa"da (1919) istiqlal ruhu ("Azərbaycan bayrağına", "Gəlmə" və s.) bədii nümunələr yer alıb.

Yeni qurulan Cümhuriyyət üçün ən böyük təhlükənin şimaldan gəlməsindən ehtiyatlanan müəllif (təəssüf ki, bu ehtimal qısa zamanda gerçək oldu) xalqın iradəsinə qarşı gələn düşməne qəzəbini ifadə edirdi:

*Könüllər bir deniz, coşdurma onu,
Coşqun könüllərin fırtına sonu.
Sən ey şimal yeli, gəl etmə bunu,
Yox isə əmrinə uyanlar, gəlmə!*

Milli istiqlalın bərqərar olmasından doğan duyğuların ifadəsi Əliabbas Müzənnib, Balaqar daş Mürşid, Əli Şövqi, Ümid Gəncəli, Əli Yusif və başqalarının yaradıcılığında da özünü

göstərirdi. Şair, ədəbiyyatşünas Ə.Müzənnib Cümhuriyyətin himni üçün elan olunan müsəbiqəyə təqdim etdiyi və "Övraqi-nəfisə" jurnalında (1919, № 5) işıq üzü görən "Azərbaycan" şeirində "Məbudumuz üç boyalı bayraq, Kəbəmidir hər bir ovuc torpağı" deyərək vətənin necə müqəddəs bir yerə sahib olduğunu vurğulayırdı.

İstiqlaliyyət illərində poeziya nümunələri ilə yanaşı, dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi prosesləri bədii nərsdə də öz əksini tapırdı. Mirzə Cəlilin bu dövrdə qələmə aldığı "Konsulun arvadı", "Qəssab", "Xanın təsbehi", "Nigarançılıq", "Rus qızı" və s. hekayələrində ənənəvi ailə-məişət mövzuları ilə yanaşı, vətənin, millətin taleyi məsələlərinə də toxunulurdu. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Şair" hekayəsində milli dövlət quruculuğu dövründə ziyalı problemi diqqət mərkəzinə çəkildi. A.Şaiqın "Əsrimiz qəhrəmanları" romanında Azərbaycan gənclərinin həyatı, arzu və amalları, dünyabaxışı və əməlləri ön planda təqdim olunurdu.

Yazıçı Ağababa Yusifzadənin romantik ruhlu "Sınıq qanad" romanı ənənəvi məhəbbət mövzusunda olsa da, əsərdə ictimai məsələlərə eymam vurulurdu. Müəllifin fikrincə, millətin müstəqilliyi və xoşbəxtliyi hamının birliyindən, bir-birinə yardımından asılıdır. Bu mənada yazıçı, tənqidçi Seyid Hüseynin "Həzin bir xatirə. İsmailiyyə" hekayəsi diqqətləyiq nümunələrdəndir. Yazıçı xalqı erməni-bolşevik quldurlarının vıran qoyduğu İsmailiyyə binasının timsalında öz taleyinə sahib çıxmağa səsləyirdi.

Ədəbi prosesin canlanmasında dramaturgiyanın da özünəməxsus yeri vardı. Qələmə alınan pyeslərdə ölkəmizin həmin dövrdəki vəziyyəti, milli azadlıq hərəkatı, müstəqil dövlətçilik məsələləri, xalqın etnik-mədəni sistemə yeni baxış aparıcı idi. Müəlliflər Azərbaycan, Turan, Qafqaz və Türk dünyasını bədii obraz səviyyəsinə qaldırırdılar.

C.Məmmədquluzadə ("Kamaça", "Anamın kitabı"), H.Cavid ("İblis"), C.Cabbarlı ("Bakı müharibəsi", "Aydın"), M.B.Məmməd-zadə ("Bakı uğrunda mübarizə"), İsa bəy Aşurbəyli ("Azərbaycan") kimi ədiblər cəmiyyətdə baş verən hadisələrə öz münasibətlərini yüksək peşəkarlıqla ifadə edirdilər. Ümumiyyətlə, bu dövrdə qələmə alınan pyeslər ədəbi mühitə yeni nəfəs gətirməklə yanaşı, Azərbaycan səhnəsinin ideya-bədii cəhətdən maraqlı əsərlərlə zənginləşməsində də mühüm rol oynamışdı.

Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyat tariximizin sistemli şəkildə araşdırılması da diqqətdən kənar qalmamışdı. F.Köçəri, S.Hüseyn, S.Mümtaz və Y.V.Çəmənəmli qədim dövrlərdən üzü bəri ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyətinə işıq tuturdular. Çəmənəmli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər" kitabını yazır, S.Mümtaz klassik şairlərimizin həyat və yaradıcılığını toplayırdı. Qələmə alınan bədii nümunələrsə əsasən "Azərbaycan", "Açıq söz", "Müsavət", "Bəsirət", "İstiqlal" qəzetlərində, "Övraqi-nəfisə" və "Qurtuluş" jurnallarında dərc olunurdu. "Milli şərqilər", "Ordu marşları" kimi toplularda istiqlal ruhu əsərlərə geniş yer verilirdi.

Ümumiyyətlə, xalqımızın istiqlal arzularının gerçəkləşməsi, milli və dünyəvi dəyərlərə malik respublikanın qurulması mədəniyyət və ədəbiyyatımızda da ayrıca mərhələnin yaranması ilə nəticələndi. Tariximizin bu şanlı səhifəsinin dərinə öyrənilməsi və təbliği ədəbi-tarixi yaddaşın bütövləşməsinə xidmət edəcək, gənc nəsillərin ictimai mədəniyyətinə çevriləcək.

Fariz Yunisli